

Теофіпольська селищна рада
Теофіпольська центральна бібліотека

Теофіполь – Terra inkognita

Історична довідка

Теофіполь

2023

Теофіполь, до 1740 року — Білий Камінь, Камінь, Човганський Камінь, Човган — селище міського типу(з 1959р.) в Хмельницькому районі Хмельницької області. Відоме з 1420 року.

Волинське містечко Теофіполь знаходиться на північному заході Хмельниччини і межує з Кременецьким районом Тернопільської області.

Цікавим є той факт, що Теофіполь є одним з двох населених пунктів Хмельницької області, названих в честь жінки — власниці містечка польської магнатките Теофілії Яблоновської(XVII ст.).

Заселення території Теофіпольщини розпочалося в період палеоліту, про що свідчать знайдені кам'яні знаряддя праці поблизу села Бережинці. Неолітичні знаряддя - в околицях Михиринець, енеоліту- у Теофіполі та Воронівцях. Поселення бронзового віку - у Шибені та Коров'єму, у Святці-знаряддя праці. Археологами виявлено сліди давніх укріплених поселень-городищ біля Колісця, Шибени, Поляхового. Кургани залізної доби – поблизу Бережинець, Борцівки, Великого Лазучина, Волиці, Єлизаветполя, Карабіївки, Колок, Кривовільки, Кунчі, Малих Жеребок, Поляхового, Троянівки, Човгузова, Святця і Мар'янівки. Загалом, близько 25 курганів, які потребують спеціалізованого дослідження та охорони.

Місце, де знаходилося давнє поселення Білий Камень

У IX-XII століттях Теофіпольщина перебувала у складі Русі-України, а з 1199 року - Галицько-Волинської держави - Королівства Руського. У 1241 році ці території стали об'єктом завоювань монголів. Окремі відомості щодо даного історичного періоду містяться у «Повісті минулих літ».

З XIVст. територія Теофіпольщини перейшла під владу литовських князів та увійшла до складу Великого Князівства Литовського. Приєднані землі роздавалися литовськими князями своїм боярам , як плату за військову службу.

30 липня 1420 року, Великий Князь Литовський Вітовт дає своєму слугі, бояринові Павлу, поселення під назвою Камень. Цю дату вважають першою писемною згадкою Теофіполя, зафіксованою у документах.

Перші писемні згадки про інші населені пункти Теофіпольщини датовані 21 серпня 1421 роком(Новоставці, Коров'є, Турівка, Рідка, Свинна (Єлизаветпіль), Святець, Лазучин, Воронівці, Поляхова, Соломен, Остра Руда). Жалувані грамоти,

видані Вітовтом, відсутні серед архівних матеріалів в Україні.

Саме з появою нових власників, розпочинається активна розбудова фортець-укріплень, є згадки про спорудження дерев'яної фортеці у Камені. Основними заняттями населення було землеробство, розведення худоби, бортництво. Центрами добування та виплавки болотяної руди стали села Святець, Турівка, Свинна, Колісець, Воронівці, Човгузів, Карабіївка, Шибено. Про розвиток господарства, його спеціалізацію, свідчать назви поселень: Олійники, Свинна, Новоставці, Турівка, Коров'є, Борщівка, Остра Руда, Заруддя.

Як частина Волинської землі, Камень входив до Кузьминського, згодом - до Кременецького повіту.

Після Люблінської унії 1569 року, Камень стає частиною Кременецького повіту Волинського воєводства. Період XVI століття висвітлений у історичних документах Центрального державного історичного архіву України м. Київ, фондах Львівської наукової бібліотеки НАН України імені В. Стефаніка (Архів Сапег і Яблоновських), зібраннях Державного архіву Житомирської області (ДАЖО).

Саме тут містяться відомості про власників території сучасної Теофіпольщини, які в різний час були володарями цих земель. Князівські роди Яловицьких, Лешницьких, Ярмолинських, Чолганських, Сенют, Яблоновських, Сапег володіли територією від Єлизаветполя до Поляхови (центральна частина). Східними околицями – князі

Острозькі, пізніше - князі Сапеги, західними-князі Збараські.

Князі Єловицькі і Лешницькі з 1420 до 1540 року, князі Ярмолинські - з 1540 до 1559 року, князі Чолганські - 1559 до 1624 року, князі Сенюти - з 1624 до 1681 року, князі Яблоновські - з 1681 до 1761 року, князі Сапеги - з 1761 до 1862 року.

Матеріали Кременецького земського суду містять лист від 17 червня 1568 року, у якому Марія (Маріанна) Чолганська з Ярмолинських дарує своєму чоловікові, Андрію Чолганському, Камінь разом з Новоставцями та присілками. Саме з прізвиськом нових власників – Чолганських, пов'язано виникнення нової назви Каменя – Чолган (Чолганський Камінь).

Король Речі Посполитої, Сигізмунд III, під час вального сейму у Варшаві, 6 квітня 1589 року, видає грамоту та привілей Адаму та Романові Чолганським на підтвердження їхнього володіння поселеннями Камень, Новоставці, Свинна, Остра Руда, дарованих їхньому предкові Павлові Великим князем Литовським Вітовтом у 1420 році (зберігається у Львівській науковій бібліотеці НАН України імені В. Стефаника. Фонд 5, оп.3, спр.1917, спр. 6334, арк.7. Архів Сапег-Яблоновських).

У 1619 році Андрій Чолганський, у позові до князя Костянтина Корибута Вишневецького, який вчинив напад на його замок у Камені, вживає назву Чолган на Камені.

Теофіпольщина регулярно піддавалася нападам татар, які знищували поселення, забирали людей та

худобу. Особливо спустошливим був напад 1593 року, коли, згідно звіту возних Волинського воєводства, цілком знищено села Волицю, Шарлаївку, Михиринці, Ординці, Поляхову, Троянівку. У 1618 році подібне лихо спіткало Базалію, Камінь, Великий Лазучин, Лютарівку, Заруддя, Колки, Малі Жеребки, Михиринці, Ординці. Ще одне масштабне руйнування краю татарами відбулося у 1626 році.

Господарське життя з XVI століття розвивається на фільварках-багатогалузевих господарствах, де використовувалася праця кріпаків. Крім землеробства та розведення худоби, тут виникають гуральні, броварні, солодовні. Особливі прибутки дають млини. Найбільші підприємства були у Камені, Базалії, Воронівцях, Новоставцях.

Події Національно-Визвольної війни 1648-1657 років на території нашого краю позначені присутністю коронної армії та козацьких загонів. У вересні 1648 року біля Каменя були зосереджені зағони коронного війська на чолі з Домініком Заславським, Миколою Остророгом, Олександром Конєцпольським. На їхньому боці були зағони Яреми Вишневецького та Адама Киселя, який регулярно відправляв письмові повідомлення з-під Чолганського Каменя. Шляхетському війську протистояли зағони полковника Максима Кривоноса, які поповнювалися селянами з довколишніх сіл. Повсталі у 1648 році вбили в Чолганському Камені орендаря Синютів Адама Вільгу, знищували фільварки, врожай на панських полях. Через це

Коронне військо відчувало нестачу їжі, фуражу. У документах зазначено, що неможливо змолоти зерно на муку, бо в усіх млинах вийняті камені. Після поразки під Пилявцями, у вересні 1648 року, шляхетське військо тікало через Чолган та Базалію. У 1649 році військо, яке очолював Богдан Хмельницький, рухалося на Збараж, і проходило повз Чолган. Місцеві селяни, вкупі з козаками, розгромили загони Яна Пігловського. Після поразки під Берестечком, у 1651 році, загони татар «втекли до Каменя». Король Ян Казимир у 1653 році «стояв обозом за Старокостянтинівим, біля Чолганського Каменя, з ним велике військо». Перебування чисельних військових загонів на території краю, воєнні дії, спричинили занепад господарства, загибель людей. Особливо значної шкоди завдали дії татар, союзників Богдана Хмельницького, які, скориставшись своєю присутністю на території нашого краю, грабували майно та забирали в яsir людей.

Це тривало у 1649-1653 роках. Повністю безлюдними стали Базалія, Михиринці, Поляхова, Строки, Борщівка, Гальчинці, Колісець, Колки, Медисівка, Кузьминці, Турівка, Шибено, Малі Жеребки. Самійло Величко описує наслідки війни та катастрофічне становище краю, зазначаючи про остаточне запустіння та знелюднення.

Повстання 1664-1665 років під проводом Семена Височана та 1702-1702 років – Семена Палія стали своєрідним продовженням Хмельниччини. У 1709 році у Теофіполі селяни вбили місцевого орендаря

Бальцера Вільгу, який вимагав непомірно високих виплат.

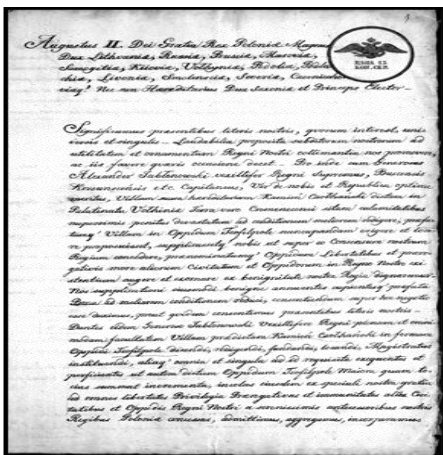

Александр Ян Яблоновський

У 1681 році князі Сенюти продають Чолган разом з селами Чолганського та Ляховецького ключів князям Яблоновським. Новий власник, Станіслав Ян Яблоновський, передав ці землі у власність своєму синові Александру Янові Яблоновському, одруженому з Теофілією Сенявською у 1698 році.

Герб Александра Яблоновського

Привілей Августа II, 1719 р.

Грамотою короля Августа II у 1719 році Чолган (Чолганський камінь) було перейменовано на Теофільполь та даровано привілей на проведення щотижневого базару у четвер та проведення декількох ярмарків протягом року. Саме з 1719 року Теофільполь стає містечком.

Теофілія Яблоновська переселила сюди кагал євреїв, які розвинули ремесла і торгівлю. Вона побудувала палац, а в 1738 році запросила до Теофільполя ченців католицького ордену тринітарів. На кошти княгині було побудовано костел Святої Трійці та тринітарний монастир, будівництво яких тривало з 1742 до 1746 року.

Теофіпольський костел Пресвятої Трійці (ескіз Фрінціска Плаціді, 18 ст.)

Того ж 1746 року утворено парафію, до якої входили Теофіполь, Тараканівка, Михнівка, Коров'є, Котюржинці, Каетанівка, Олійники, Волиця-Ляховецька, Лідихівка, Строки, Троянівка, Карабіївка, Караїна, Новоставці, Кривовілька, Вовківці, Гаврилівка, Рідка, Заруддя, Шибена, Дмитрівка, Березинці. Чисельність парафії у 1756 році становила 1806 вірян, у 1802 році-1395, у 1832 році- 1598, у 1900 році – 1760.

Першим настоятелем монастиря став отець Єрджей від Святого Івана Хрестителя, Моравський(помер у Теофіполі в 1766 році, тут був похований). Завдяки діяльності отців тринітарів у Теофіполі, в 1773 році, було відкрито парафіяльну школу та бібліотеку монастиря.

В 1764 році у Теофіполі було споруджено православну церкву Покрови Пресвятої Богородиці

(дерев'яну, на кам'яному фундаменті, трьохкупольну). Церква простояла до 1894 року, коли її розібрали, побудувавши кам'яний мурований однокупольний храм.

Коштом Теофілії Яблоновської було споруджено цвинтарну каплицю Святого Роха, яка проіснувала до ХХ століття. Померла княгиня у Теофіполі, 2 вересня 1754 року, похована у Львові, в Єзуїтському костелі(нині Гарнізонний Храм Петра і Павла).

Після Другого поділу Речі Посполитої, у 1793 році, територія Теофіпольщини перейшла під владу Російської імперії.

Вид околиці Теофіполя (гравюра 19 ст.)

Старокостянтинівського повіту Волинської губернії перебувало більшість сіл.

На початку ХІХ століття відбувається значне поживлення господарського та економічного розвитку краю. Виробництво спирту із картоплі та зерна на гуральнях у Теофіполі, Базалії, Великому Лазучині, Карабіївці, Михиринцях, Олійниках,

Ординцях, Святці та Шибені. У Теофіполі в 1845 році працювали:цегельня, поташня, піч для випалювання вапна, три підприємства по обробці шкіри, з 1851 року - підприємство по обробці тютюну. В Базалії - цегельний, поташний, шкіряний та пивоварний заводи. Великі прибутки приносили борошномельні підприємства, які були традиційною галуззю краю. Млини - водяні, розташовані на річці та ставках.

Розвиткові торгівлі сприяли ярмарки, яких у Теофіполі відбувалося щорічно – 26, понад 100 щотижневих базарів. Власниками крамниць були місцеві євреї, які займалися торгівлею та шинкарством. Прибутки від пропінації (примусу селян до купівлі алкоголю в шинках) становили левову частку доходів землевласників та євреїв-орендарів шинків. У Польщу на продаж вивозили жито, ячмінь, овес, пшеницю, пиво, горілку, мед.

Часті посухи, неврожаї, економічне гноблення були причиною бідності та голоду серед місцевого населення. У звітах управителя Теофіпольського маєтку Зворовського за 1826 рік зазначається, що навесні була посуха, тому врожай поганий і високі ціни на збіжжя.

Епідемії холери були у 1830-1831 роках (до хвороби додався ще й голод), у 1848, 1853 роках. Щеплення від віспи розпочали проводити у 1841 році, за допомогою загонів російської армії.

Становище селян було надзвичайно важким. Кріпацтво, бідність, хвороби, важка праця, податки та повинності робили їх найбезправнішою частиною населення. «Інвентарні правила», запроваджені

царським урядом на Правобережжі у 1847-1848 роках, зменшили панщину до 2-3 днів на тиждень та скасовували натуральні податки. Але місцеві поміщики натомість зменшували площі земельних наділів, які перебували у користуванні селян. Відбувалися побиття, катування селян через їхню відмову відробляти панщину понад норму. Київський Генерал-губернатор Бібіков Д.Г. доповідав у Сенаті про недотримання поміщиками умов «Інвентарних правил».

***Теодилія
Стрижислава
Сапєга з
Яблоновських (1742-
1816).***

Наступники Теофілії Яблоновської дбали про господарський та культурний розвиток містечка. Останні роки свого життя, після повернення з еміграції, тут проживала онука Теофілії Яблоновської з Сенявських – Теофілія Стрижислава Сапєга з Яблоновських (1742-1816). Серед сучасників відома як активна діячка Барської конфедерації, патріотка Речі Посполитої, інтелектуалка. Княгиня померла у Теофіполі, була похована на території монастиря тринітарів.

Палац Сапегів у Теофіполі. Наполеон Орда, 19 ст.

*Анна Ядвіга
Сапега із
Замойських
(1780-1859)*

Нова власниця Теофіполя та сіл Теофіпольського ключа - Анна Ядвіга Сапега із Замойських(1780-

1859), невістка Теофілії Стрижислави, вдова її сина, Александра Антонія Сапеги(1773-1812), залишила найпомітніший слід в історії Теофіпольщини.

Стараннями княгині та на її кошти у 1822 році у Теофіполі було відкрито повітову чотирикласну школу, створену на основі парафіяльної. Школа розміщувалася в окремому приміщенні, мала бібліотеку. Вчителями у ній були світські та духовні особи: Сікст Межиєвський, Павло Куницький, Юзеф Язвінський, Вавринець Верещинський, Юзеф Ярославський., отці Ян Капустинський та Роман Рущиць. Випускники школи отримували право вступати до університету. Княгиня Анна Ядвіга Сапега виділила землі для ботанічного саду при школі, надала приміщення для проживання учителів, оплачувала лікареві Гартману послуги з лікування учнів.

У 1826 році розпорядженням влади, статус повітової школи було скасовано. У Теофіполі залишили чотирикласну(без права вступу в університет), а повітову шестикласну відкрили у Старокостянтинові. Згодом, у 1835-1870 роках у Теофіполі діяло російське повітове чотирикласне дворянське училище.

При православній парафії Покровської церкви Теофіполя у 1835 році діяла парафіяльна школа, яка підпорядковувалася Волинській Єпархії православної церкви. З 1853 року було відкрито двокласне міське училище з п'ятирічним терміном навчання, яке діяло до 1917 року. Для навчання дівчат

руководіллю поміщик І. Стаховський у 1907 році заснував однокласне училище імені В.Стаховської.

У 1823 році запрошено лікаря Кароля Юзефа Гартмана, випускника Віленського університету, а в 1825 році-відкрито аптеку, укладено контракт з аптекарем Гласеком. Лікар Гартман поселився у Теофіполі, мав обов'язок лікувати місцеве населення, навчати повитух акушерству, проводити профілактичну роботу. За умовами контракту лікареві виплачували щорічно 100 тис. злотих. Йому надавали дрова для опалення, прислугу та дозволяли здійснювати прийом пацієнтів, які приїздили на лікування. Юзеф Гартман виконував обов'язки лікаря за контрактом до 1841 року. З 1853 року у Теофіполі працює лікар Опшондкович.

Польське повстання 1830-1831 років, придушене російською владою, спричинило закриття у Теофіполі монастиря тринітарів та вигнання ченців. У власника Теофіпольських маєтків князя Леона Сапеги, який перебував на території Австрії, було конфісковано землю та інше майно. Але його мати, Анна Ядвіга Сапега, домоглася в російського уряду права пожиттєво користуватися теофіпольськими володіннями.

З 1838 року Анна Ядвіга Замоїська передає теофіпольські володіння у користування своєму братові Яну Замоїському, а сама виїздить до Парижа. У 1862 році маєтки переходять у власність держави, а в 1864 році їх купує генерал Ліпранді. Новий власник Теофіполя з'явився у 1885 році. Ним став Іван Аполлонович Стаховський, місцевий мировий

суддя. У його власності Теофіполь перебував до 1917 року.

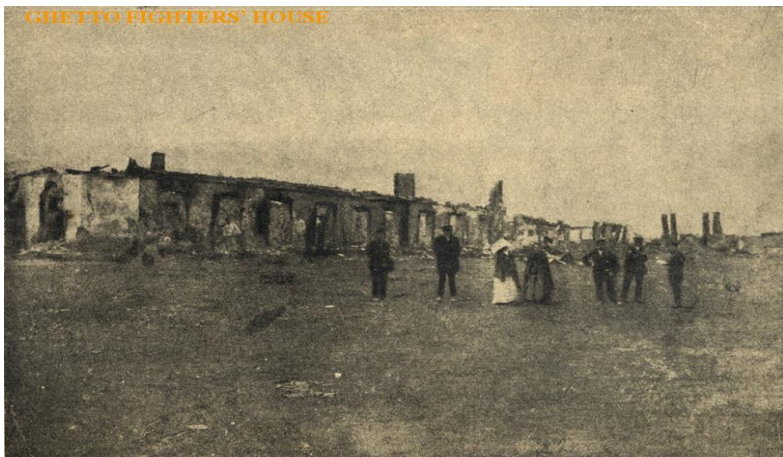
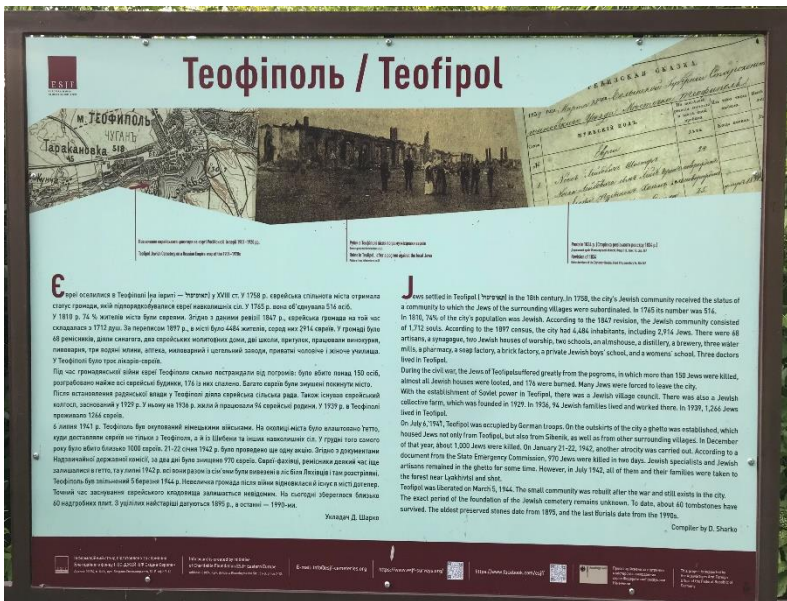
В період Української Національної Революції 1917—1921 рр. Місцева українська влада, яка підпорядковувалася Центральній Раді, намагалась перейменувати містечко назад у Білий Камінь. Проте, на заваді стала більшовицька влада, яка утвердилася після 1919р. Містечко залишилося із старою назвою. Теофіполь у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії на початку ХХ століття був одним із найбільших комерційно-торгових містечок. Тут були оптовики, які забезпечували всіма видами товарів не лише жителів містечка та навколишніх сіл, але і сусідні Базалію, Білозерку, Ланівці та ін.

Окрім великих магазинів було багато дрібних яток: 4 аптеки, 2 казенних винних магазини, 2 винних погреби-підвали, 5 трактирів і багато таємних горілчаних закладів, які торгували без патентів. Також було кредитне товариство, агенство по розповсюдженню швейних машинок ‘Зінгер’, страхове агенство ‘Саламандра’, еміграційне агенство для бажаючих їхати до США, склад сільськогосподарських машин, кінотеатр, 4 заїжджих двори-готелі, винокурняний завод, млин, 3 поміщицькі садиби, миловарний завод, цукеркова фабрика, кафельний завод і 2 цегляних заводи. Були великі заготівельники хліба, худоби, птиці, яєць та іншої продукції сільського господарства.

**Євреї-міщани. Кольорованка зі старої світлини,
поч. 20 ст.**

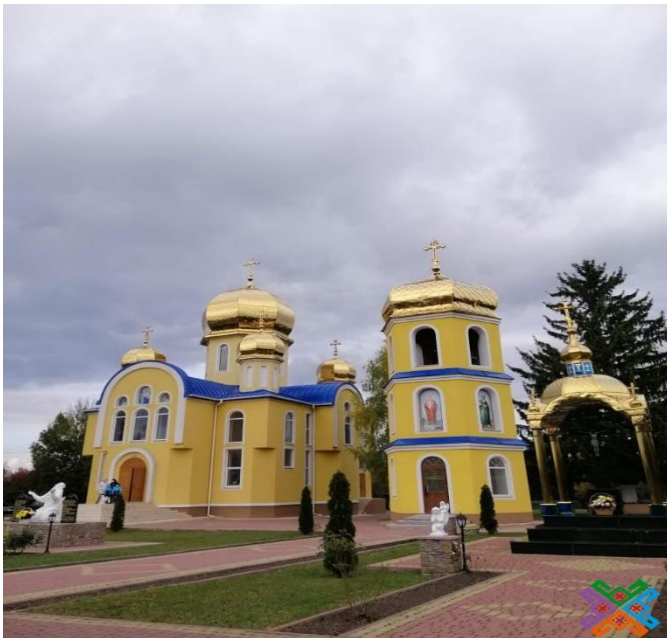
Жахливою подією стало пограбування більшовиками Теофіполя у 1919р. Очевидці згадують, що разом із червоноармійцями, місцеві злочинці нищили єврейські родини: «Грабували все, що попадалось під руки, коли не стало товарів на складах та магазинах, брали меблі і різне домашнє начиння. А далі почали знімати з будинків двері, вікна, кухонні плити». Убивали чоловіків та дітей, гвалтували жінок.

Теофіполь. Руїни після єврейського погрому 1919 року

Буремні роки ХХ ст. були трагічними для теофіпольських євреїв. Особливо великих втрат єврейська громада зазнала у роки німецької окупації. У 1942 році нацисти розстріляли 1500 жителів(жінок,

дітей, старих людей та чоловіків). Місце їхнього поховання - братська могила на околиці Теофіполя. Комуністична влада на Теофіпольщині знищила всі пам'ятки історії. У 30х роках ХХ ст. зруйнували православну святиню – церкву Покрову Пресвятої Богородиці, у 1979 році – підірвали муровану споруду костелу Пресвятої Трійці(на той час недіючого), зруйнували будівлю палацу Сапегів. Не залишилося й сліду від костелу Святої Трійці в Базалії, синагог у Теофіполі та Базалії. Уже в роки незалежності в усіх селах, містечках Базалії та в Теофіполі жителі відбудували храми, відновилися релігійні громади.

Нині Теофіполь – центр Теофіпольської громади.
Тут живуть працюючі та натхненні люди, які вірять
в майбутнє України та нашу перемогу.

Використана література та джерела :

1. Центральний державний історичний архів України в м.Київ (ЦДІАК) фонд 22
2. Львівська наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника(фонд 103, фонд 5, фонд16)
3. Biblioteka Kornicka: BK PAN
4. Decretum Reformationis pro Ecclesia Parochiali Teofilopiensi(1761)
5. Betlej A Sibi, Deo, Posteritati. Jablonowscy a stuka w XVIII wieku. Krakow, 2010
6. Gizycki J.M.A. Spis wazniejszych miejscowozci w powiecie Starokonstantinowskim na Wolyniu. Stary-Konstantynow, 1910
7. Sobczynska-Szczepanska M. Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczyposp olitej-Katowice, 2017
8. Sobczynska-Szczepanska M. Kosciol i klasztor trynitarzy w Teofilpolu. Na marginesie ksiazki Andreja Betieja Sibi, Deo, Posteritati. Jablonowscy a stuka w XVIII wieku. Krakow, 2010.
9. Стасюк І.А. Історія Теофіполя(нарис). Хмельницький, 2001
10. Яблонський В. Нариси історії культових споруд Теофіпольщини(XV-XXI століття) Дніпро, 2022

Матеріали підготовлені на основі досліджень краєзнавців:

Наталії Гладкої

Світлани Станчук

Олени Станчук